

Samiske stemmer i Knud Leems bokverk

Per Pippin Aspaas

<https://doi.org/10.7557/ottar.8573>

I historien om samene i Norge står Knud Leem sentralt. Som professor i samisk språk skrev og redigerte han en rekke bøker om samisk språk og kultur på 1700-tallet. Målet her er å se nærmere på hva slags samer, og hva slags samisk, som løftes fram i bokverkene han utga. Hvem valgte Leem å gi stemme til, og var det noen som ble utelatt?

Knud Leem ble født på Sunnmøre vinteren 1696/97 og døde i Trondheim i 1774. Han var i Finnmark i ti år, fra 1725 til 1735. Deretter ble han kalt til sogneprest på Avaldsnes ved Haugesund, ei stilling han hadde fram til han i 1752 fikk en helt ny oppgave i Trondheim. Leem ble da utnevnt til professor i samisk språk og bestyrer for språkutdanninga *Seminarium Lapponicum Fridericanum*, Kong Fredrik Vs samiske seminar.

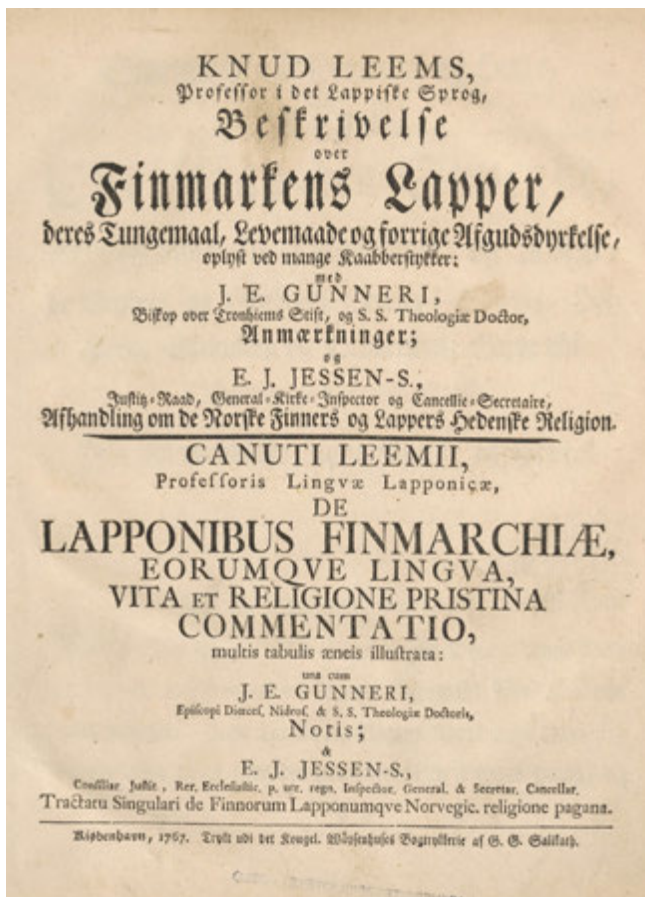
Mest kjent er Leem for sin *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* (1767), et tospråklig praktverk på dansk og latin med en lang rekke illustrasjoner. Blant språkforskere er *En Lappisk Grammatica* (1748) og ordbøkene *Nomenclator* (1756) og *Lexicon Lapponicum* (1768–1781) viktige milepæler. For samisk kirkeliv bidro han også med samiske oversettelser av bønner, salmer, bibelutdrag og en kirkehistorie.

Leem var utdannet prest og misjonær. Det var i disse rollene han virket i Finnmark, nærmere bestemt i Porsanger, Laksefjord og Alta. Mens han var der, lærte han seg samisk flytende og samlet egenhendig opplysninger nok til å fylle flere bøker. Det er i hvert fall det inntrykket vi får av å se på tittelbladene.

Vi behøver ikke lese lenge i Leems bøker for å finne samiske stemmer. Ikke bare var samene, som kollektiv og som folkegruppe, et tema Leem brukte en hel karriere på å studere og beskrive. Samene opptrer også som enkeltpersoner, som aktører og sannhetsvitner. De blir imidlertid aldri medforfattere i den forstand at de har fått sitt navn på tittelbladene til Leems bokverk. Ytterligere informasjon om samiske bidrag til Leems forskning må vi til arkivene for å finne, selv om også de trykte bøkene inneholder interessante opplysninger. Det er bøkene vi skal konsentrere oss om her.

Leem og samiskutdanninga

Alt Leem fikk på trykk, var knyttet til samiskutdanninga i Trondheim. I perioden 1717 til 1727 ledet Thomas von Westen en storslått satsning på misjonering overfor samene i Norge. Da Leem som ung mann meldte seg til tjeneste, ble han først undervist i samisk av von Westens medhjelper Isaac Olsen i Trondheim. En viss grunnutdanning i samisk ble ansett for å være nødvendig før misjonærer kunne sendes nordover. Utdannings tilbudet Leem selv hadde nytt godt av, ramlet imidlertid sammen med von Westens død i 1727.

Figur 1. Tittelblad, *Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. Dette Leem-verket ble gitt ut i en kommentert oversettelse til bokmål i 2025. Sitater fra Leems *Beskrivelse* blir her gjengitt etter den utgaven. Oversettelser fra andre verk av Leem er mine egne. En særlig takk til kollega Sara Ellen Gaup for hjelp til å gjengi samiske ord og uttrykk hos Leem med moderne nordsamisk rettskriving.

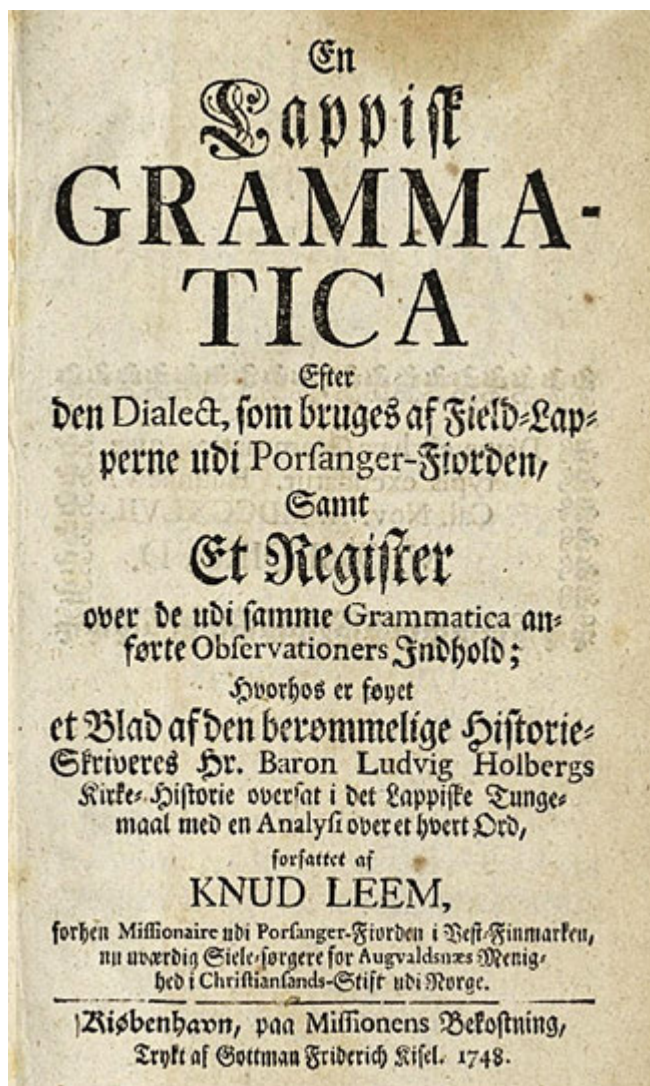
Samemisjonærene som tjenestegjorde i dagens Nordland, Troms og Finnmark, deriblant Leem, mistet sin handlekraftige leder.

Etter sin tid i Finnmark fikk Knud Leem en utmerket stilling, som sogneprest på Avaldsnes. Samleiveren tok ikke slutt, han begynte isteden å samle norske dialektord. Da Danske Kancelli, eller «innenriksdepartementet» i København, i 1743 ba om å få sendt inn opplysninger om de ulike delene av riket, hadde Leem mye å melde. Nesten 4000 norske dialektord samlet han inn, i et manuskript som først ble utgitt så sent som i 1923.

Skal vi tro Leems egne ord, begynte han samtidig å børste støv av en haug notater han hadde hatt liggende i årevis. I 1747 tok han turen til København, mest for å skaffe finansiering til en sårt tiltrengt oppussing av Avaldsnes kirke. Samtidig begynte han å jobbe målrettet for at utdanningstilbudet i samisk skulle gjenopprettes. Fredrik V var nylig blitt konge, et nytt regime var i ferd med å sette seg, det mektige Misjonskollegiet i København var ikke fremmed for å puste nytt liv til samisk språkundervisning. I 1748 så *En Lappisk Grammatica* dagens lys i hovedstaden. Leem dediserte verket til et knippe embetsmenn med makt og myndighet.

Etter utgivelsen av grammatikken dro Leem tilbake til Avaldsnes for å arbeide videre med den fremtidige klassikeren *Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. Verket skulle være rikholdig utsmykket med kobberstikk som illustrerte samisk liv og naturforhold i Finnmark. En kunstner hadde allerede bodd ei tid hos Leem på prestegården på Avaldsnes, hvor han hadde laget tegninger etter Leems anvisninger. Disse skulle så omformes til kobberstikk og trykkes i København sammen med Leems tekst. Av forskjellige årsaker dro dette ut i tid, men de vakkert utformede tegningene fra tiden før år 1750 finnes bevart i det kongelige biblioteket i København, sammen med Leems opprinnelige forklaringer til illustrasjonene. Dette materialet ble nylig utgitt i en vakker bok signert Terje Bratberg og Jonas Nordin Andresen.

I 1752 ble Leem endelig utnevnt til *professor lingvæ Laponicæ*, professor i samisk språk ved den gjenopprettede samiskutdanninga i Trondheim. Det hele var å regne som et tilleggstilbud for byens latinskoleelever, altså de som utdannet seg ved Katedralskolen med tanke på videre studier i København. En av de høyest hengende karriereveiene var innen kirken. Det var mange om beinet, og en måte å utmerke seg på, var å starte karrieren som misjonær. Hadde du studert hos Leem, hadde du kvalifisert deg til tjeneste for misjonen i det nordlige Norge. Seminarets formål var med dette til forveksling likt berettigelsen til Trondenes

Figur 2. Tittelblad, *En lappisk Grammatica*. Ut over en utførlig beskrivelse av samisk språk, inneholder Leems debutverk en prøveoversettelse til samisk. Det er ikke en hvilken som helst Holberg-tekst Leem har oversatt. Valget av en kirkehistorisk tekst viser hvor nært engasjementet for samisk var knyttet til misjonen.

seminarium da det ble grunnlagt i 1826, nemlig å sørge for utdanning av lærere for den nordlige landsdelen.

Leem anså misjonærene for å være lærere, nærmere bestemt lærere i den kristne tro. Skulle budskapet nå fram, var det nødvendig å undervise samene på deres eget morsmål, hevdet Leem med ettertrykk. Arkivene røper at også professoren selv trengte en lærer. Allerede i 1752, seminarets oppstartsår, kom den 16 år gamle samens sønn Anders Porsanger til Trondheim. Formelt var han elev ved seminaret, men ganske raskt fikk han rollen som vitenskapelig assistent. Leem hadde øyensynlig bruk for en morsmålbruker ved sin side.

Figur 3. Kveitefiske, Tab. LXXIV i *Beskrivelse*. Universitetsbiblioteket i Tromsø har anskaffet et sjeldent originaleksemplar hvor kobberstikkene er fargelagt. Gravøren har kanskje ikke hatt helt styr på hvordan ei kveite ser ut, med mindre den røde flekken skal forestille blod fra slag med kveitekleppen?

Grammatikk og ordbøker

Det ligger i sakens natur at grammatikker og ordbøker beskriver ord og uttryksmåter som er felles for en større gruppe mennesker. Pionerer som Leem må velge: Skal det være én dialekt som danner standarden for skriftspråket, eller skal det plukkes litt herfra og derfra, slik Ivar Aasen gjorde drøyt hundre år senere? Leem valgte det første, og han var særs bevisst på dette valget. Vi får legge til at det ikke var et opplagt valg. På svensk side ble det i samme periode utgitt bokverk som baserte seg på en blanding av to eller flere samiske språkformer. Pehr Fjellströms grammatikk og ordbok fra 1733 er for eksempel en syntese av lule- og pitesamisk.

Flere ganger påpeker Leem at han kun hadde inngående kjennskap til dialekten i de delene av Finnmark der han selv hadde oppholdt seg. Der var det grunnleggende to grupper, sjøsamere og fjellsamere. «Etter mitt syn er finnmarksdialekten å foretrekke», skriver Leem i fortalen til grammatikken, «især den som brukes av fjellsamene i Porsangerfjorden». Dette mener han er et greit kompromiss rent geografisk, Porsanger ligger jo sånn noenlunde midt i Finnmark. Men fremfor alt «er denne dialekten, så vidt jeg vet, den reneste og den som har færrest finlandske og norske låneord innblandet».

En pussighet ved fortalen til grammatikken er at Leem tar forbehold om at noen vislelyder og diftonger kan være feilstavet. I begynnelsen er det nemlig vanskelig å skille alle lydene fra hverandre, det tar tid å få ordentlig gehør. Notater fra tidlig i misjonærperioden kan han dermed ha kommet i skade for å nedskrive litt unøyaktig. Underforstått: Leem hadde ingen mulighet for å rette i dem mens han befant seg på Avaldsnes og i København.

Da *Nomenclator*, eller «En samisk ordbok etter den dialekten som brukes av fjellsamene i Porsangerfjorden», utkom i 1756, var Leem på plass i Trondheim, med Anders Porsanger ved sin side. Fortalen har sine obligatoriske takksigelser – denne gang er det Frederik Nannestad, biskopen i Trondheim, som får skinne. Den samiske hjelperen nevnes ikke direkte, men Leem er tydelig på at ingen kan få ordentlig grep om samisk uttale gjennom å lese bøker (eller skriftlige notater) alene. Det er lett å bli rådvill: «En lærers levende stemme må i så fall komme til unnsetning», understreker han i fortalen. Kan det være Anders Porsanger han sikter til?

Selv om Leem også i *Nomenclator* uttrykkelig sier at fjellsamenes dialekt er den rette å forholde seg til, er det forbausende mange sjøsamiske uttrykk å se. Ordforklaringene er ofte temmelig detaljerte, og fulle av kulturkunnskap. Et par eksempler (s. 236 og 529, modernisert):

Jeg løper, jeg renner er Radnim på fjellsamenes dialekt. Det samme heter Gurrin på sjøsamenes dialekt. Ordene brukes om ei kveite som sitter på kroken – når den har kroken i kjeften og snøret som kroken er festet i, heftig løper gjennom vannet ned mot bunnen, mens fiskeren gir etter på snøret.

Et stillas satt opp noen skritt fra sjøsamenes hytte og fjellsamenes telt, brukt av førstnevnte til å ha høy og lignende stående ute under åpen himmel om vinteren, og av sistnevnte til å hengesette klesplagg: Loaawe [luovvi], i nominativ flertall Loaavek [luovit?]. På norsk kalles det noen steder for en krake.

Ordboka *Nomenclator* er med andre ord respektfull overfor dialektrikdommen, i hvert fall lokalt i Finnmark. Sjøsamisk og fjellsamisk levevis er sammenvevet. Begge grupper praktiserer kveitefiske. Og når reindriftsamene trekker innover i landet om høsten, blir sjøsamene igjen og passer på sommerutstyret deres over vinteren. Vinter er det forresten mye av i Leems bøker. Hele seks sider i *Nomenclator* er satt av til forklaringer av ulike ord for snø.

Figur 4. Et stillas eller luovvi, Tab. XVIII i *Beskrivelse*. Leem forklarer at sjøsamere og fjellsamere samarbeidet om å bruke slike innretninger for å tørke høy og lagre klær. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar.

Figur 5. Idyll på vidda, Tab. LXXXII i *Beskrivelse*. To samer spiller et brettspill kalt gåsespillet. I bakgrunnen har to andre samer stanset på sledetur. De lekeslås for å holde varmen, forklarer Leem. Gravøren har tydeligvis tenkt at reinsdyrene trengte både mat og vann, siden det ene hullet er blått. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar.

Forkynnelse og språklig purisme

Grammatikk og ordbok var essensielle verktøy for språkutdanninga. Men også lesetekster var nødvendig. Elever ved *Seminarium Lapponicum* ble tidlig satt i sving med å oversette. I 1763 utkom samlinga *Gjet-Kirjatzh*, eller «En liten håndbok med noen hus- og kirkebønner, samt Kristi lidelsehistorie». Igjen løftes dialektspørsmålet fram.

I fortalen skriver Leem mer utførlig om valget av fjellsamenes dialekt. Her blir hans språklige purisme mer tydelig. I motsetning til fjellsamene i Porsanger, som han anser for å ha et rent språk, ubesudlet av finske og norske ord, «bruker derimot samene i Nordland og Trondheim amt» – det vil si i dagens Trøndelag, Nordland og Troms fylker – «en mengde avkortede og fordreide norske ord når de snakker, noe jeg selv har pålitelig kunnskap om. Dette gjør de fordi de mangler atskillige ekte samiske ord til å uttrykke seg med, ord som brukes i de samiske områdene lengre nord.»

Med et pennestrøk forkaster samiskprofessoren varianter som sørsamisk, umesamisk og lulesamisk. Deretter går han videre med sin lovtale over nordsamiskan. Dialekten i Porsanger forstås ikke bare i hele Øst- og Vest-Finnmark, inklusive Kautokeino (stavet Koudekeino hos Leem) og Ávjovárri (Auvje-Vare) samt de tilgrensende svenske (og finske) lappmarkene Enare (Anar), Utsjoki (Otzejok) og Enontekis (Ænodak). Trolig vil det også være mulig å gjøre seg forstått med porsangerdialekten så langt sør som til Salten i Nordland, resonnerer Leem. I hvert fall har han ett sannhetsvitne, en dessverre ikke navngitt same fra Tromsø:

Jeg har lest noen utdrag av denne samiske bønneboka høyt for en same fra Tromsø prestegjeld, som forleden høst kom hit til byen. Han forsto hvert eneste ord og utbrøt Dat læ aido miin gjeel [Dát lea aiddo min giella], som på dansk betyr Dette er just vort Sprog.

I Leems fortale er det tydelig at han finner det nødvendig å argumentere for at samene må få høre Guds ord på sitt morsmål. Å gå over til dansk, noe flere aktører i samtida ivret for, vil simpelthen ikke fungere. Dessuten er samisk et nyanserikt språk som er velegnet til å uttrykke hva som helst i både skrift og tale.

Leem var en velartikulert talsperson for bevaringen av nordsamisk språk, med forkynnelsen som kronargument. En ofte glemt side ved Leems heltedige innsats for nordsamiskan er hans marginalisering av andre samiske varianter. Vitnesbyrdet fra Tromsø-samen blir tatt til inntekt for et prosjekt med å gjøre nordsamisk til standardpråk for alle norske samer. De samene som snakker en variant av samisk som avviker svært

Figur 6. Full fart på ski! Tab. I i *Beskrivelse*. En same slapper av med skistaven på skuldra, mens en annen bøyer seg elegant ned og plukker opp ei lue i nedoverbakken. At det er høy fart, fremgår av håret som flagrer. Fra Universitetsbiblioteket i Tromsøs fargelagte eksemplar.

mye fra den Leem nedfeller i skrift, får heller – med misjonærenes hjelp – venne seg til porsangerdialekten. Språket er tross alt det samme, hevder han.

Det gikk med Leems *Seminarium Lapponicum* som med von Westens seminarvirksomhet før ham. Det ble nedlagt etter hans død. Nye biskoper kom på plass, forkynnelse på dansk (eller norsk) ble mantraet i mange tiår fremover.

Kulturkunnskap og enkeltinformanter

Prosjektet med å lage illustrasjoner til *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* er allerede nevnt. Da boka endelig utkom i 1767, var teksten blitt noe endret. Deler av Leems opprinnelig manus var kortet ned eller kuttet vekk. En haug med lærde fotnoter av Johan Ernst Gunnerus, Nannestads etterfølger som biskop i Trondheim, var kommet til. Det samme var et manuskript om førkristen samisk religion,

angivelig skrevet av embetsmannen Jessen-Schardebøll (den egentlige forfatteren var den avdøde skolemannen Hans Skanke). En latinsk paralleloversettelse var også kommet med, noe som naturligvis gjorde boka dobbelt så tykk. Det som skulle vært et verk i lite format produsert langs aksene Avaldsnes–København, var blitt et praktverk i stort format og med et sterkt Trondheim-preg. Misjonskollegiet i København var fremdeles premissleverandør. For å endelig få den på trykk, måtte Leems svigersønn dekke trykkekostnadene. Som takk fikk han prestestilling i et inntektsbringende kall litt sør for Trondheim.

Hva var så den praktiske nytten ved en så detaljert etnografisk beskrivelse av samene i Finnmark? Den dag i dag er kulturkunnskap et sentralt element i all fremmedspråkopplæring. Det nytter ikke å bare beherske språket, du må også vite et og annet om kulturen. Ikke minst dersom din oppgave er å skulle misjonere. Hva som verdsettes høyt i det samfunnet du kommer til, er uten tvil nyttig informasjon. Dette eksemplet fra *Beskrivelse* er talende i så måte (s. 50, sitert etter s. 58 i 2025-utgaven):

Samene regner de gjeldede reinsdyroksene for de gjeveste reinsdyra sine. Disse dyra er de røsligste, for eierne lar dem leve til de er fullvoksne, og de har størst nytte av dem til kjøring osv. Derfor kaller de en person som de setter høyt og vil framheve, for Hærge jetzh [heargi ieš], den gjeldede reinsdyroksen selv. En samisk lensmann i Porsanger som het Johan Pedersen, skrøt av seg selv og sa: Hærge zhiouvga [heargi čuovgá] som betyr: «Den gjeldede reinsdyroksen skinner».

Her møter vi en høytstående representant i det samiske lokalsamfunnet, høytstående nok til å nevnes ved navn. En annen same, reineieren Mads (eller Matthias, Mathis) Pedersen er opphav til en ganske detaljert rapport om et slagsmål mellom en reinokse og to ulver. Spor i snøen viste at oxen hadde vunnet kampen og drevet rovdyra på flukt. Likevel ble den funnet død et stykke unna. Forklaringen var at den var blitt sprengt av utmattelsen. Leem stiller ikke spørsmål ved noen deler av historien (s. 145f / s. 128 i 2025-utg.), sammen får være både observatør og fortolker. Det siste var ikke selvsagt i ei tid med store skiller mellom lærd og ulærd.

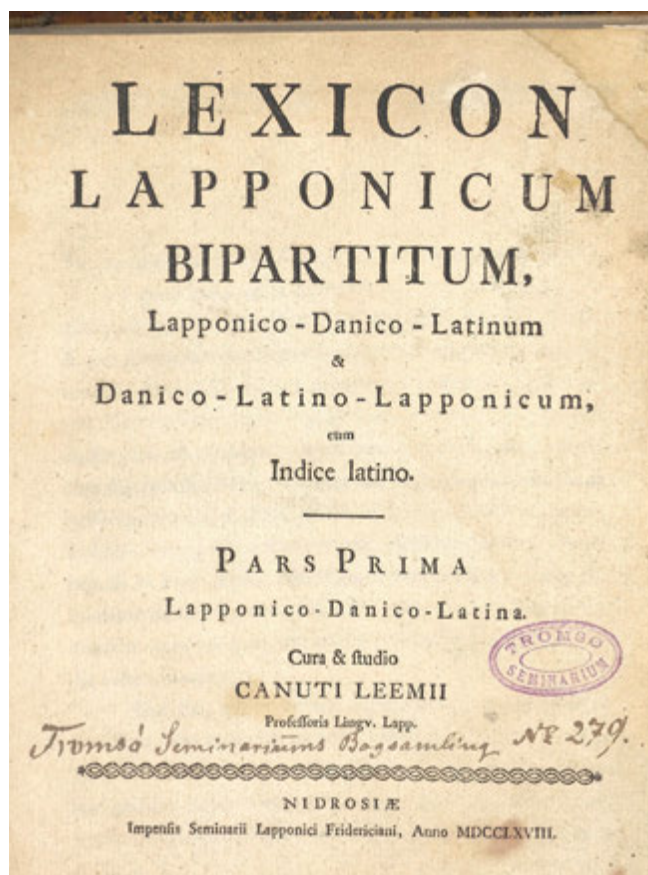
Et kapittel i *Beskrivelse* handler om «samenes tidligere avguder», eller egentlig mest om troen på spøkelser og onde ånder. Her er tonen ganske mild. «Likesom uopplyste norske bønder har innbilt seg at det finnes underjordiske folk, eller kalte godvetter, har også samene i uvitenhetens tid trodd det samme.» (s. 426 / s. 254 i 2025-utg.).

Uvitenhets tid, eller «Vankundigheds Tiid» som det står i originalen, viser til tiden før kristningen. Leem fortsetter med en forklaring som er typisk for opplysningstiden han levde i (s. 427 / s. 254f).

En del trodde at de såkalte Zhiakkalaggak [čáhkalaggát] var spøkelser i småbarnsskikkelse. Men en gudfryktig og i oppførsel skikkelig same i Porsanger, Henrik Saraksen, har beskrevet dem for meg som et slags små dyr som holder seg i dype vannkilder, og som i skikkelse ligner mye på små barn uten hår og røst. Kjøttet av disse dyra er, etter det han forteller, helt nydelig.

Leem forteller videre om hvordan disse sjeldne små dyrene blir lokket opp på land av samer som setter ut skåler med smør og skyter dem. «Henrik Saraksen, som fortalte dette, var ellers farfar til nåværende prest ved Trondhjems Hospital, Anders Porsanger, uteksaminert fra Trondhjems skole til Akademiet [dvs. Universitetet i København] i 1758», legger Leem til.

Det lysende talentet Anders Porsanger og hans skjebne er det ikke plass til å gå nærmere inn på her, men arkivkilder forteller om en ganske

Figur. 7 Tittelblad, *Lexicon Lapponicum*. Språkundervisning fordrer læremateriell. Dette eksemplaret av Leems store ordbok fra 1768 er registrert inn i samlingen til Tromsø Seminarium – arvtakeren til Trondenes Seminarium – en gang på 1800-tallet.

betydelig innsats ved *Seminarium Lapponicum*. Han fikk tatt presteutdanning i København og klarte seg gjennom med ypperlige karakterer. Stillingen som hospitalprest, en sjelesørger blant de fattige og syke i byen, var ikke særlig inntektsbringende. I tillegg til å donere deler av den beskjedne lønna til Seminaret, måtte han jobbe ekstra for Leem, som på 1760-tallet var blitt så plaget med skjelving på handa at han ikke kunne skrive.

Anders Porsanger hadde en stor del av æren for at Knud Leems store ordboksverk *Lexicon Lapponicum* endelig kunne begynne å trykkes sommeren 1768, men heller ikke her blir han kreditert for sin innsats. Den nevnte omtalen i *Beskrivelse* er, så vidt jeg kan se, det eneste stedet i Leems bøker at hans faste medhjelper nevnes ved navn.

Heroisering og marginalisering

Knud Leems innsats med dokumentasjon og forsvar av samisk språk og kultur kan ingen ta fra ham. Opplysningstiden, med sin rasjonalistiske innstilling til naturen, kjent fra mottoet «alt har sin naturlige forklaring», satte sitt preg på Leem. Det er påtakelig mange eksempler på at samene selv kommer til orde som troverdige eksperter. I illustrasjonene som ble laget på Avaldsnes lenge etter at Leem hadde reist fra Finnmark, og som kom ut i form av kobberstikk enda seinere, er samer fremstilt som dyktige naturmennesker. De behersker skigåing, jakt og håndverk i et særdeles barskt og utfordrende klima.

Ved siden av rasjonalismen er opplysningstida kjent for sin beundring for naturmennesker. De «edle ville» levde i pakt med naturen og hadde en naturlig og ubesudlet moral, ifølge flere toneangivende intellektuelle. I sine bøker er Leem ikke fremmed for en slik tankegang. Han fastholder viktigheten av morsmålsundervisning og bekjemper fordommer mot samer.

Samene hos Leem er opplagt edle ville, men noen er edlere enn andre. Leem levde de tjue siste årene av sitt liv i Trondheim, med sørsamer i nærområdene. Hans vakre ord om forkynnelse av guds ord på nordsamisk faller gjennom, når han i samme åndedrag omtaler samer sør for det nordsamiske området. Disse fikk pent venne seg til å høre guds ord på en dialekt de ikke kunne forstå, mente han. Deres språk var nemlig «oppblandet», eller utvannet med norske ord, og dermed av mindre verdi.

Nyere litteratur:

- (Originalverk av Knud Leem er omtalt i artikkelen)
- Aspaas, P.P. 2021. *Forordet til Knud Leems Lexicon Lapponicum, oversatt til norsk, med innledning og kommentar*. Uppsala. <https://hdl.handle.net/10037/31427>
- Bratberg, T. og Nordin Andresen, J. 2025. *Samisk liv og kultur på 1700-tallet*. Trondheim.
- Haugland, J.R. og Supphellen, S. (red.). 2003. *Knud Leem og det samiske*. Trondheim.
- Martinussen, B. 1992. Anders Porsanger: teolog og språkforsker fra 1700-tallets Finnmark, *Nordlyd* nr. 18.
- Søyland, A. (oversettelse til bokmål) og Breie Henriksen, M. (modernisert samisk rettskriving). 2025. *Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. Alta.

Forfatter:

Per Pippin Aspaas er en vitenskapshistoriker og latinfilolog som arbeider ved Universitetsbiblioteket, UiT Norges arktiske universitet. Han er tilknyttet forskningsgruppa CNN og har særlig forsket på lærde tekster fra tidlig nytid som beskriver nordområdene, eksempelvis befolkningsgrupper som samer og kvener og naturfenomener som nordlyset.

E-post: per.pippin.aspaas@uit.no
<https://orcid.org/0000-0002-6760-9617>